

ANNA KIELER

AJP w Gorzowie Wielkopolskim

PIOTR KŁADOCZNY

ORCID: 0000-0002-3204-5807

AJP w Gorzowie Wielkopolskim

Metafory zmysłowe w polskiej frazeologii

W swoich wypowiedziach często odwołujemy się do naszych postrzeżeń. Doświadczenia percepcyjne są dla człowieka podstawowe, każdy rodzi się z narządami zmysłowymi, używa ich i rozumie nawiązania do tych doświadczeń. W konsekwencji tego stanu pojęcia, za pomocą których opisywane jest poznanie zmysłowe, stają się podstawą porównań, zestawień i odniesień językowych dotyczących innych zakresów ludzkiej aktywności. Ma to również miejsce we frazeologii, w której wykorzystuje się leksykę zmysłową.

Celem artykułu jest przyjrzenie się polskim frazeologizmom zawierającym słownictwo związane z percepcją zmysłową, by sprawdzić, które odniesienia zmysłowe trafiają do polskiej frazeologii najczęściej i czy leksyka zmysłowa zachowuje we frazeologii swoje pierwotne odniesienie do zmysłów. Jeśli natomiast dochodzi do zmiany znaczeń, celem dodatkowym jest także odkrycie mechanizmów tworzenia jej metaforycznych i metonimicznych zastosowań. Aby wiernie przedstawić otrzymane wyniki, zaprezentowane zostaną ustalenia w zakresie zmysłu dotyku na podstawie *Wielkiego słownika frazeologicznego PWN z przysłowiami* (WSF) w zakresie haseł od A do K, co stanowi nieco ponad trzecią część całego słownika i daje wynik niemal tysiąca pozyskanych w ten sposób frazeologizmów.

Za związek frazeologiczny zgodnie z założeniami badanego źródła uznano „ustabilizowane w danym języku połączenia wyrazów, których znaczenia nie są równe sumie znaczeń tych wyrazów (WSF, s. V)”. Precyzyjniejsza definicja Andrzeja M. Lewickiego i Anny Pajdzińskiej (2001, 315) zawiera dodatkowe informacje na temat poruszanego zagadnienia. Według autorów frazeologizmami są

społecznie utrwalone połączenia wyrazów wykazujące nieregularność pod jakimś względem, np.: w ich składzie występują wyrazy lub formy wyrazów nie

wchodzące w swobodne związki składniowe; znaczenie frazeologizmu nie wynika ze znaczeń komponentów; naruszone bywają zasady łączliwości wyrazów.

Ekscerpowany słownik zawiera w swoich zasobach także przysłowia, które zdefiniowano w badanym źródle jako „krótkie zdania pochodzące zwykle ze źródeł ludowych lub literackich, utrwalone w tradycji ustnej, wyrażające jakąś myśl, sentencję, wskazówkę lub przestroagę” (WSF, s. V).

Za metaforę przyjmuje się tu zgodnie z założeniami George’a Lakoffa i Marka Johnsona (2010: 31) zjawisko wyrażania określonego zakresu poznawczego (domeny, ramy) przez pojęcia innego zakresu poznawczego, który jest dla mówiącego mniej abstrakcyjny, bardziej zrozumiały i bliższy fizycznemu doświadczeniu¹. Za główne czynniki motywujące do tworzenia metafory uznaje się analogię i podobieństwo (Kövecses 2011: 175–178). Metonimią jest natomiast zastępowanie jednych pojęć przez inne z tego samego zakresu poznawczego, co ma na celu łatwiejsze zrozumienie poprzez wyeksponowanie desygnacyjne elementów, na których skupia się szczególna uwaga (Lakoff, Johnson 2010: 68). Typowe relacje w obrębie zakresu poznawczego (domeny, ramy) to CAŁOŚĆ i CZĘŚĆ oraz CZĘŚĆ i CZĘŚĆ (Kövecses 2011 [2006]: 172).

Badanie przeprowadzone na rzecz niniejszego artykułu polegało na ekscerpacji materiału w wybranym słowniku frazeologicznym. W pierwszej kolejności wyszukiwane były w kolejnych zapisach słownika leksemy związane z poszczególnymi zmysłami² według wzoru przedstawionego przez Piotra Kładocznego w pracach poświęconych ramom interpretacyjnym zmysłów (Kładoczny 2016, 2017, 2018)³. Zakres słownictwa określającego poszczególne zmysły wykracza poza ściśle skojarzenia z nimi, ponieważ interpretacja z zastosowaniem ram interpretacyjnych poszerza punkt widzenia⁴. W kolejnym kroku analizowane były znaczenia odnalezionej leksyki i przypisanie jej do szczegółowej kategorii w dwóch ujęciach: 1. wedle znaczeń leksykalnych oraz 2. wedle znaczeń budowanych w obrębie frazeologizmu. Ostatnie zadanie polegało na określeniu mechanizmu, jakiemu podlegał dany leksem przy budowaniu konkretnego frazeologizmu.

Przegląd badanego materiału źródłowego, jakim był wybrany słownik frazeologiczny (WSF), umożliwił pozyskanie leksyki i frazeologii, które odnoszą się do wszystkich zmysłów, w tym tradycyjnie pojmowanych: wzroku, słuchu, węchu,

¹ „Metafora to zasadniczo pojmowanie jednej rzeczy w terminach innej, a jej podstawową funkcją jest zrozumienie” (Lakoff, Johnson 2010 [1980]: 68).

² Leksemy te lub nawet wyrażenia językowe mają charakter aktywatorów, które uruchamiają skojarzenie z określoną ramą pojęciową. Jest to rozumienie zgodne z projektem SYNAMET — mikrokorpusem metafor synestezyjnych (<http://synamet.polon.uw.edu.pl/>, dostęp: 13.08.2020).

³ Jeśli dany związek pojawiał się kolejny raz w dalszej części słownika, nie był już dopisywany do listy.

⁴ Oprócz samych zmysłów (*dotyk*), właściwych im narządów (*skóra*), percepcji czynnej (*dotykać*) i biernej (*czuć*) oraz charakterystycznych dla tego poznania wrażeń (*szorstki, śliski*) zostały tu umieszczone kategorie osób (*biczownik*) i obiektów (*aksamit, ostrze*) biorących udział w zdarzeniu oraz charakterystycznych czynności z nimi związanych (*łaskotać, uderzać*).

smaku i dotyku, a ponadto napięcia mięśniowego oraz bólu. Należy także zauważyć, że współcześnie interpretacja zmysłu dotyku rozszerza się o współistniejące w jego obrębie odczucia temperatury, wilgoci, a także ciężaru. Jednak w niniejszym badaniu ze względu na rozmiary publikacji zostaną przedstawione wyniki dotyczące wyłącznie dotyku w rozumieniu tradycyjnym, czyli związanym z odczuciami, które są wynikiem kontaktu narządu percepcji ludzkiego dotyku z różnymi obiektami⁵. Badanie ma charakter jakościowy, który odnosi się do jednostek systemu frazeologicznego rejestrowanych w słowniku. Analiza ilościowa potwierdzeń użycia tychże jednostek na próbie materiałowej nie została podjęta.

Badanie ujawnia kilka wątpliwości związanych zarówno z samą leksyką zmysłową, jak i z problemami dotyczącymi frazeologizmów, o których należy tu wspomnieć. Pierwszą z nich jest udział leksyki zmysłowej we frazeologizmie. Z definicji wynika, że związek frazeologiczny to połączenie co najmniej dwóch wyrazów, co oznacza, że udział leksyki zmysłowej w całym połączeniu może być tylko częściowy (*ktoś ugodzony, trafiony strzałą Amora* ‘o kimś zakochanym’). O ile związek materiału wyjściowego z danym zmysłem nie budzi większych wątpliwości (*strzala* wskazuje narzędzie, które służy do określonego dotyku, a czasownik *ugodzić* odnosi się do czynności, w której ktoś ten dotyk powoduje), o tyle znaczenie całego frazeologizmu jedynie do niego nawiązuje. Ponadto leksem zmysłowy może odgrywać w nim rolę główną lub tylko poboczną, a znaczenie odwołujące się do zmysłu czasem bywa odległe (*dostać kogoś w swoje (swe) ręce*, pot. *łapy* ‘schwyć kogoś, złapać’).

Jak można było zauważyć już w przykładzie *ktoś ugodzony, trafiony strzałą Amora*, związki frazeologiczne miewają wersje alternatywne. Czasem tylko jedna z nich odnosi się do zmysłów albo też jedna z nich mocniej związana jest z percepcją zmysłową. W takim wypadku brane są pod uwagę te wersje, którym można owo znaczenie przypisać.

Oprócz drobnych wątpliwości w interpretacji udziału leksyki zmysłowej w całym pierwotnym (dosłownym) znaczeniu związku frazeologicznego istnieją także większe trudności z interpretacją jej udziału w znaczeniu nowym, przenoszonym przez całość związku frazeologicznego. Nie da się w przedstawionym powyżej związku bezpośrednio przełożyć strzały lub ugodzenia na bycie zakochanym. Można tylko bardzo ogólnie określić mechanizm zmiany znaczenia polegający na przejściu z określonej domeny pierwotnej do docelowej wtórnej.

Czasem leksyka wykorzystana do budowania związku frazeologicznego łączy się z odniesieniem do więcej niż jednego zmysłu, co może świadczyć o zależnościach między zmysłami lub istnieniu obiektów czy stanów postrzeganych różnymi zmysłami. Przykład *ktoś ugodzony strzałą Amora* obrazuje sytuację zranienia kogoś, co może wiązać się z walką i zadawaniem bólu. Opisany w ten

⁵ Według *Wielkiego słownika języka polskiego* leksem *dotyk* w odniesieniu do zmysłu to ‘zdolność odczuwania ucisków wywieranych przez osobę lub rzecz na powierzchnię ciała’ (wsjp.pl, dostęp: 12.08.2020).

sposób dotyk staje się tu również przyczyną odczuwanego bólu. Relacja silnego dotyku prowadzącego do bólu jest jedną ze powtarzających się współzależności⁶.

Na podstawie wykorzystanego materiału można określić hierarchię źródłowego wykorzystania określonych zmysłów w polskiej frazeologii (tabela 1). Pozycję dominującą zajmuje wzrok i jest to cecha charakterystyczna nie tylko polskiej frazeologii czy twórczości literackiej (Kładoczny 2016, 2018), ale prawdopodobnie także wypowiedzi większości ludzi⁷. Językowe motywy wzroku jako źródła we frazeologii są w tym ujęciu niemal trzykrotnie liczniejsze niż drugiego w zestawieniu zmysłu słuchu⁸. Kolejne miejsce jest związane z dotykiem i jego pochodnymi (wilgoć, temperatura, ból, ciężar). Inne zmysły według poczynionych obserwacji są bardzo skromnie reprezentowane, a dotyczy to napięcia mięśniowego, smaku i węchu.

Tabela 1. Procentowy udział leksyki danego zmysłu we frazeologii

Zmysł	Udział (%)
Wzrok	45,0
Słuch	18,0
Dotyk	9,0
Wilgoć	9,0
Temperatura	6,0
Napięcie mięśniowe	4,0
Ból	3,0
Ciężar	2,0
Smak	1,5
Węch	0,5
Inne	2,0

Wykorzystanie leksyki zmysłowej we frazeologii nie musi zawsze oznaczać metafory synestezyjnej (w kierunku innego zmysłu) czy przekierowania znaczenia na inny obszar ludzkiej aktywności. Istnieją przykłady, w których pierwotny obszar obserwacji danego zmysłu zostaje zachowany. Całość znaczenia obejmuje wtedy

⁶ Ból może być wywoływany także różnymi stanami wewnętrznymi. Warunkiem wstępnym bólu wywoływanego zewnątrz jest dotyk. Potwierdzają to między innymi analizy językoznawcze Eweliny Ładziak (2012, 2014, 2015) oraz Renaty Bronikowskiej (2007), Agnieszki Cejmer (2014) i Piotra Kładoczny (2020). Również bardzo głośny dźwięk może stać się przyczyną bólu, o czym informują prace psychoakustyczne (Moore: 1999).

⁷ W poszczególnych wypowiedziach (utworach literackich) obserwuje się bardzo rzadką dominację ilościową leksyki innych zmysłów niż wzrok (Kładoczny 2018). Zawsze jednak to wzrok przeważa pod względem jakościowym, czyli różnorodności słownictwa.

⁸ Należy zauważyć, że przy językowych odniesieniach do zmysłu słuchu ogromny udział ma relacjonowanie ludzkiej mowy. Teksty, w których następuje dużo komentarzy komunikacyjnych (na przykład *powiedział, zapytał*), mogą ilościowo zdominować zmysłowe odniesienia.

wciąż jedną ramę semantyczną danej percepcji, a w niej następuje odwołanie do wybranego charakterystycznego zdarzenia (dotyk: *wziąć, brać, nieść, nosić* itp. *kogoś na barana* ‘umieścić, umieszczać kogoś na plecach, podtrzymując jego nogi rękami, nieść, nosić kogoś w ten sposób’), dochodzi do zawężenia znaczenia (dotyk: *dobrac się komuś do skóry* ‘sprawić komuś lanie’), może także zajść intensyfikacja (dotyk: *połamać, pogruchotać, poprzetrzącać, policzyć, porachować komuś zebra, kości, posp. gnaty* ‘pobić kogoś dotkliwie, zbić kogoś mocno’). Całość może również być zestawieniem wykorzystującym porównanie (dotyk: *gęsia skórka* ‘charakterystyczny objaw na skórze ludzkiej w postaci uwypukleń w okolicy torebek włosowych, wywołany zimnem lub silnymi emocjami’). W obrębie nawiązania do jednego zmysłu notuje się także mechanizmy zmiany znaczenia polegające na przekierowaniu z jednej podkategorii do innej (napiecie mięśniowe: *nie czuć nóg, rąk, kości*, pot. *gnatów* a) ‘mieć zmęczone nogi, ręce itp.’; b) ‘być bardzo zmęczonym fizycznie’).

Przeglądany materiał frazeologiczny zawiera przede wszystkim synestezje, w których następuje łączenie ze sobą odniesień lub sensów różnych zmysłów lub też zmysłowych z obszarem pozazmysłowym⁹. Jedną z zanotowanych relacji polega na tym, że przywołana leksyka aktywuje doznania jednego zmysłu, natomiast ogólny sens frazeologizmu zostaje przeniesiony w obszar innego. Za każdym razem następuje realizacja ukonkretniona w obszarze określonych kategorii semantycznych (lub podkategorii – przy dokładniejszym oglądzie) ramy danego zmysłu. W obrębie dotyku zanotowano cztery tego typu przypadki, w tym: a) charakterystyczne relacje dotyku z bólem (przejście kategorii: powodować dotyk → powodować ból: *zbić, spruć, stłuc kogoś na kwaśnie jabłko* ‘zbić kogoś bardzo mocno’); b) dotyk powodujący stan napięcia mięśniowego (powodować dotyk → brak napięcia mięśniowego: *kopnąć, stuknąć, uderzyć, walnąć w kalendarz* ‘umrzeć’); c) być obiektem dotyku → stan napięcia mięśniowego: *dostać w kość*, pot. *w tyłek*, wulg. *w dupę* ‘być zmęczonym, wyczerpanym po dużym wysiłku’); d) dotyk mający wpływ na percepcję słuchową w zakresie mowy (powodować dotyk → brak mowy w obrębie słuchu: *ugryźć się w język* ‘zamilknąć w porę, w ostatniej chwili powstrzymać się przed wypowiedzeniem czegoś’).

Znacznie częściej frazeologia zawierająca leksykę zmysłową przyjmuje sensy odwołujące się do innych obszarów ludzkiej aktywności. Zjawisko to jest powszechne i dotyczy wszystkich zmysłów, co potwierdzają przykłady przywołujące zmysł bólu (zdarzenie wywołujące ból → zachowanie człowieka: *jakby go gież uciął, ugryzł, ukąsił* ‘o kimś zachowującym się nerwowo, gwałtownie’) czy zmysłu ciężaru (obiekt ciężaru → relacje międzyludzkie: *być komuś, stać się dla kogoś kamieniem [młyńskim] u szyi* ‘być komuś ciężarem, przeszkodą, stwarzać kłopot

⁹ Zjawisku temu może towarzyszyć także wykorzystanie leksyki wielu zmysłów jak w pierwszym z podanych poniżej przykładów *zbić, spruć, stłuc kogoś na kwaśnie jabłko*, odwołujące się oprócz dotyku i bólu do doznań smakowych. Według twórców SYNAMETU szersze rozumienie metafory synestezyjnej polega na jakimkolwiek aktywowaniu percepcji zmysłowej w połączeniu z dowolnym skojarzeniem (<http://synamet.polon.uw.edu.pl/korpus>, dostęp: 14.08.2020).

swoją obecnością'; czynność percepcji → stan człowieka: *mieć, dźwigać któryś krzyżyk na grzbiecie, na karku* 'mieć kolejny dziesiątek lat'; jakość ciężaru → stan człowieka: *ciężki kawałek chleba* 'zarobki, środki utrzymania zdobyte z trudem, ciężką pracą'; podobnie: *lekki chleb* 'łatwy sposób zarobkowania, lekka praca').

Zmysły o większej istotności w życiu ludzi częściej stają się podstawą związków frazeologicznych (patrz: tabela 1). W ich obrębie można wskazać charakterystyczne szczegółowe przekierowania wyodrębnionych podkategorii zmysłowych do określonych aktywności człowieka. Kolejna część artykułu przedstawia wszystkie odnotowane zmiany tego typu w zakresie frazeologizmów zawierających leksykę zmysłu dotyku.

1. Zdecydowanie najczęściej za pomocą frazeologii wykorzystującej leksykę zmysłu dotyku opisuje się **stan człowieka** w zakresie jego egzystencji, umysłu, aktywności, emocji i uczuć. Wykorzystuje się w tym celu następujące kategorie:

a) powodować dotyk → stan człowieka (egzystencja): *nie mieć gdzie głowy przytulić, schronić, sklonić* 'nie móc znaleźć schronienia, mieszkania'; *odbić się od dna* 'zacząć przewycięzać trudności, odzyskać utraconą pozycję'; *pocałować kłamkę* 'zastać zamknięte drzwi, odejść z niczym';

b) być obiektem dotyku → stan człowieka (egzystencja): *stoczyć się do rynsztoka, na (samo) dno* 'doprowadzić się do nędzy, do upadku moralnego'; *życie nie głaszcze kogo (po głowie)* 'źle się komuś wiedzie, ktoś ma ciężkie życie'; *coś bije, uderza*, pot. *rąbnęło kogoś po kieszeni* 'ktoś musiał dużo za coś zapłacić lub stracił na czymś finansowo'; *dostać kopa, kopniaka w górę* 'otrzymać awans na stanowisko teoretycznie wyższe, ale pozbawione wpływów';

c) rodzaj dotyku → stan człowieka (egzystencja): *chłopiec do bicia* 'o kimś, na kogo zrzuca się winę za cudze błędy lub kto jest ciągle krytykowany przez wszystkich';

d) jakość dotyku → stan człowieka (egzystencja): *stać na twardym, pewnym gruncie* 'mieć utrwaloną, ustabilizowaną pozycję';

e) powodować dotyk → stan człowieka (umysł): *wziąć się, brać się z czymś za bary* 'zmobilizować się, mobilizować się do pokonania czegoś sprawiającego trudność'; *skrobać się, drapać się w głowę, po głowie* 'być zakłopotanym, nie wiedzieć, co począć, zastanawiać się nad czymś (zwykle drapiąc się w głowę)';

f) być obiektem dotyku → stan człowieka (umysł): *ktoś da, dałby sobie głowę, rękę*, posp. *łeb uciąć, że...* 'ktoś jest całkowicie pewny, że..., twierdzi z całą pewnością, że...';

g) powodować dotyk → stan człowieka (aktywność lub brak aktywności): *chwycić, wziąć, brać* itp. *byka za rogi* 'od razu, energicznie przystąpić, przystępować do rzeczy, do sedna sprawy'; *bić*, pot. *łuc, walić głową, łbem w mur, w ścianę, o mur, o ścianę* 'walczyć, zmagać się z trudnościami nie do pokonania'; *niczego się nie dotknąć* 'nie zająć się czymś, nie zrobić czegoś';

h) rodzaj dotyku → stan człowieka (aktywność): *iść, pójść za ciosem* 'kontynuować to, co się dobrze zaczęło'; *dostać kopa* 'poczuć nagły przypływ energii, siły, zapału do działania, do pracy itp.';

i) powodować dotyk → stan człowieka (emocje): *złapać się, łapać się, chwycić się za głowę* ‘dać, dawać wyraz silnym emocjom’;

j) skutek dotyku → stan człowieka (uczucia): *coś chwyta (kogoś) za serce* ‘coś kogoś bardzo wzrusza, rozczula’;

k) skutek dotyku → stan człowieka (reakcja): *padł, stanął, zamilkł* itp. *jak rażony gromem, piorunem, jakby w niego grom, piorun strzelił* ‘o gwałtownej reakcji na niespodziewaną wiadomość, zaskakującą sytuację’.

2. Drugi obszar wykorzystujący frazeologię zawierającą leksykę zmysłu dotyku dotyczy człowieka w zakresie **relacji międzyludzkich**. W szczegółowym odniesieniu relacje te mogą dotyczyć działania, skutku działania, a także podobieństwa ludzi do pewnych zjawisk. Tu korzysta się z następujących kategorii:

a) wykonawca czynności dotykowej → relacje międzyludzkie (ogólnie): *stać nad kimś jak kat nad dobrą duszą* ‘nie odstępować kogoś, pozostawać przy kimś, chcąc coś uzyskać, wymusić’;

b) być obiektem dotyku → relacje międzyludzkie (ogólnie): *dać sobie głowę, rękę*, posp. *łeb uciąć, dać się zabić, dać się porąbać, posiekać (w kawalki) za kogoś, za coś* ‘ręczyć za kogoś, za coś’;

c) powodować dotyk → relacje międzyludzkie (działanie): *dać komuś w tyłek*, wulg. *w dupę (po dupie)* ‘pokonać kogoś’; *dać komuś kopa, kopniaka (w tyłek*, wulg. *w dupę)* ‘wyrzucić kogoś skądś, pozbyć się kogoś, potraktować kogoś źle, brutalnie, zrobić mu coś przykrego’; *skoczyć, rzucić się komuś do gardła* ‘ostro zaatakować kogoś w kłótni lub zażartej dyskusji’;

d) rodzaj dotyku → relacje międzyludzkie (działanie): *przyznać się (do czegoś) bez bicia* ‘przyznać się (do czegoś) z własnej woli, bez oporów’;

e) być obiektem dotyku → relacje międzyludzkie (skutek działania): *dostać w kość*, pot. *w tyłek*, wulg. *w dupę* ‘doznać porażki, przegrać’; *dostać, oberwać po łapach, po nosie, po głowie, po uchu, po uszach*, posp. *po łbie*, wulg. *po dupie* ‘zostać zganionym, ostro skarconym’;

f) powodować dotyk → relacje międzyludzkie (podobieństwo): *ktoś zrobiony, ulepiony z jednej, tej samej gliny* ‘o kimś takim samym jak inni’.

3. Trzeci obszar odniesień w obrębie badanej frazeologii służy nazwaniu człowieka, któremu przypisuje się określone cechy. Odbywa się to przez wykorzystanie następujących kategorii:

a) narzędzie dotyku → człowiek o określonych cechach: *bez kija nie przystap, nie podchodź, nie przystap bez kija* ‘powiedzenie charakteryzujące kogoś jako nieprzystępnego, wyniosłego lub złośczonego się, poirytowanego’;

b) jakość dotyku → człowiek o określonych cechach: *mieć cięty, ostry, uszczypliwy, złośliwy język, języczek* ‘umieć odpowiedzieć złośliwie, uszczypliwie, ale zarazem inteligentnie i dowcipnie’; *być z kamienia, być (twardym, niewzruszonym) jak kamień* ‘być nieczułym, niewrażliwym, bezwzględnym’;

c) skutek dotyku → człowiek o określonych cechach: *ktoś kuty na cztery nogi* ‘o kimś bardzo sprytnym, przebiegłym, umiejącym zadbać o swoje interesy’;

d) wykonawca czynności dotyku → człowiek o określonych cechach: pogard. *damski bokser* ‘mężczyzna, który bije kobiety z nim związane’.

4. Odnotowane pojedyncze przykłady to frazeologizmy, za pomocą których opisuje się zachowanie człowieka. W tym celu wykorzystana została kategoria powodowania dotyku (powodować dotyk → zachowanie człowieka: *puknąć się, popukać się, stuknąć się, postukać się (palcem), uderzyć się, palnąć się w głowę, w czoło*, *posp. w leb* ‘stwierdzić (często wykonując gest pukania palcem w czoło, w głowę), że mówi się, robi się głupstwa lub że ktoś mówi, robi głupstwa’.

5. Leksyka nawiązująca do zmysłów silnie osadzonych w życiu człowieka i z dobrze rozpoznanym funkcjonowaniem bywa także używana w celu wartościowania różnych stanów rzeczy lub przedmiotów:

a) odczucie dotyku → wartościowanie stanu rzeczy: *coś komuś idzie, poszło jak po maśle, jak z płatka, jak po mydle* ‘coś się komuś pomyślnie układa, ułożyło, dokonuje, dokonało bez trudu, ktoś sobie z czymś łatwo radzi, poradził, komuś coś się łatwo udaje, udało’;

b) narzędzie dotyku → wartościowanie (pozytywne) przedmiotu: *karta nóż* ‘o bardzo silnych kartach, które się ma w rękę po rozdaniu’.

6. W zestawie znalazł się także przykład frazeologizmu odniesionego do przemijania. Dzięki obserwacjom skutków pewnych działań można było opisać przemijanie abstrakcyjnego czasu: skutek dotyku → przemijanie czasu: *coś jest nadszarpnięte, draśnięte, nadgryzione zębem, przez ząb czasu* ‘coś jest zniszczone wskutek starzenia się, znać na czymś niszczący wpływ przemijania’.

Przegląd sensów frazeologizmów notowanych w słowniku daje rezultat w postaci obserwacji pojedynczych przykładów, które otrzymują znaczenie zmysłowe pomimo braku użycia leksyki nawiązującej do określonego zmysłu. Dwa spośród trzech połączeń frazeologicznych dotyczą opisu napięcia mięśniowego w stanie jego braku:

a) zdarzenie → brak napięcia mięśniowego: *dokonać życia, żywota, dni* ‘umrzeć’;

b) czynność → brak napięcia mięśniowego: *gryźć ziemię* ‘nie żyć, leżeć w grobie’.

Trzeci przykład służy oddaniu percepcji wzrokowej: czynność → nie dać się zobaczyć: *zaszyć się w kącie* ‘ukryć się gdzieś lub zamieszkać w jakimś odległym, trudno dostępnym miejscu’.

Podstawowymi zjawiskami, które zachodzą przy tworzeniu się frazeologizmów opartych na leksyce zmysłu dotyku i nadawaniu im nowych znaczeń, są metonimie i metafory. Przy tworzeniu metonimii zanotowano cztery typowe dla tego zjawiska mechanizmy:

a) przyczyna → skutek: *ugryźć się w język* ‘zamilknąć w porę, w ostatniej chwili powstrzymać się przed powiedzeniem czegoś’;

b) wybrany element → inny element domeny: *kopnąć, stuknąć, uderzyć, walnąć w kalendarz* ‘umrzeć’;

c) działanie → skutek: *ktoś ugodzony, trafiony strzałą Amora* ‘o kimś zakochanym’;

d) całość (zdarzenia, sytuacji) → wybrany element (zdarzenia, sytuacji): *nie mieć gdzie głowy przytulić, schronić, skłonić* ‘nie móc znaleźć schronienia, mieszkania’; *stać na twardym, pewnym gruncie* ‘mieć utrwaloną, ustabilizowaną pozycję’; *skrobać się, drapać się w głowę, po głowie* ‘być zakłopotanym, nie wiedzieć, co począć, zastanawiać się nad czymś (zwykle drapiąc się w głowę)’.

Metafora jest drugim procesem, który stoi u podstaw tworzenia analizowanych związków frazeologicznych. W obrębie materiału wszystkie metafory wyraźnie odnoszą się do różnego typu podobieństwa postrzeganego między sensami pierwotnymi a nadanymi. Podobieństwo dotyczy następujących sytuacji:

a) podobieństwo wyglądu (na przykład skóry ludzkiej i zwierzęcej): *gęsia skórka* ‘charakterystyczny objaw na skórze ludzkiej w postaci uwypukleń w okolicy torebek włosowych, wywołany zimnem lub silnymi emocjami’ → skóra człowieka podobna do skóry gęsi (pozbawionej piór);

b) podobieństwo działania: *dostać kopa* ‘poczuć nagły przypływ energii, siły, zapału do działania, do pracy itp.’ → energia jak po kopniaku;

c) podobieństwo zachowania: *jakby go giez uciął, ugryzł, ukąsił* ‘o kimś zachowującym się nerwowo, gwałtownie’ → zachowanie człowieka jak w sytuacji, gdy ugryzie go giez; *padł, stanął, zamilkł* itp. *jak rażony gromem, piorunem, jakby w niego grom, piorun strzelił* → zachowanie człowieka jak w sytuacji, gdy razi go piorun;

d) podobieństwo czynności wyrażonej w słowach i w znaczeniu: *wziąć się, brać się z czymś za bary* ‘zmobilizować się, mobilizować się do pokonania czegoś sprawiającego trudność’ → wysiłek pokonania trudności zbliżony do siłowej walki wręcz; *chwycić, wziąć, brać* itp. *byka za rogi* ‘od razu, energicznie przystąpić, przystępować do rzeczy, do sedna sprawy’ → rozwiązanie problemu wymaga energii jak chwycenie byka za rogi;

e) podobieństwo zmiany: *odbić się od dna* ‘zacząć przewyżczać trudności, odzyskać utraconą pozycję’ → zmiana w powodzeniu życiowym jest jak zmiana kierunku ruchu po odbiciu; *stoczyć się do rynsztoka, na (samo) dno* ‘doprowadzić się do nędzy, do upadku moralnego’ → utrata wartości materialnej lub moralnej jest jak staczanie się do rynsztoka.

Wnioski

1. Dominującym zmysłem wykorzystywanym do budowania frazeologii jest wzrok, co pokrywa się ze wszystkimi prowadzonymi dotąd badaniami.

2. Dwa podstawowe mechanizmy wykorzystane do budowania frazeologii zawierającej leksykę zmysłową to metonimia i metafora. Większość z nich ma

charakter synestezyjny, lecz istnieją przykłady potwierdzające zachowanie sensów w obrębie jednej ramy semantycznej.

3. Większość z badanych związków (ponad 500) docelowo przyjmuje sensy związane z człowiekiem w zakresie jego aktywności, emocji, charakteru i predyspozycji. Wynika to przede wszystkim z nadrzędnej roli człowieka w świecie i ludzkiego punktu widzenia we frazeologii.

4. Wiele badanych frazeologizmów określa relacje międzyludzkie, podkreślając tym samym zależność jednostki od innych ludzi, jak również wpływ ogółu na człowieka.

5. Istnieją związki frazeologiczne, które otrzymały sens zmysłowy bez udziału leksyki zmysłowej (*zaszyć się w kąt* ‘ukryć się gdzieś lub zamieszkać w jakimś odległym, trudno dostępnym miejscu’).

Bibliografia

- Bronikowska R. (2007), *Przymiotniki oznaczające cechy przedmiotów odbierane zmysłem dotyku we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Studia nad współczesną polszczyzną. Gramatyka, semantyka, pragmatyka*, red. A. Dobaczewski, Toruń.
- Cejmer A. (2014), *Kilka uwag na temat jednostek języka o kształcie* [ktoś] czuje [coś], „Poradnik Językowy” 6.
- Chojnacka-Kuraś M. (2016), *Semantyka bólu we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa.
- Kładoczny P. (2016), *Konceptualizacja zmysłów w twórczości Adama Mickiewicza*, „Filologia Polska. Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego” 2.
- Kładoczny P. (2017), *Odgłosy wojny w przekazach prasowych i literackich*, „Oblicza Komunikacji” 10. *Obrazy wojny w mediach, pamięci i języku*.
- Kładoczny P. (2018), *Ramy interpretacyjne zmysłów we wczesnych i późnych powieściach Jerzego Pilcha*, „Filologia Polska. Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego” 4.
- Kładoczny P. (2020), *Rama interpretacyjna dotyku w języku polskim*, „Filologia Polska. Roczniki Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego” 6.
- Kövecses Z. (2011 [2006]), *Język, umysł, kultura. Praktyczne wprowadzenie*, przeł. A. Kowalczyk-Pawlik, M. Buchta, Kraków.
- Lakoff G., Johnson M., (2010 [1980]), *Metafory w naszym życiu*, przeł. T.P. Krzeszewski, Warszawa.
- Lewicki A.M., Pajdzińska A. (2001), *Frazeologia*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 315–333.
- Ładziak E. (2012), *Świat zamknięty w dłoni — ból i przyjemność jako podstawowe konotacje wybranych czasowników opisujących poznanie przez zmysł dotyku*, [w:] *Opozycja — przeciwieństwo — kontrast w języku i w tekście*, red. B. Mitręga, Katowice.
- Ładziak E. (2014), *Czy można odczuwać temperaturę za pomocą dotyku? Analiza przymiotników określających wysokość temperatury w języku polskim*, [w:] *Bogactwo polszczyzny w świetle jej historii*, t. 5, red. J. Przyklenk, Katowice.
- Ładziak E. (2015), *Dotykając powierzchni. Przymiotniki opisujące wrażenia odbierane przez zmysł dotyku*, [w:] *Badania diachroniczne w Polsce*, red. D. Lipiński, K.T. Witczak, Łódź.
- Moore B.C.J. (1999), *Wprowadzenie do psychologii słyszenia*, przeł. A. Sęk, E. Skrodzka, Warszawa.
- WSF = Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A. (oprac.) (2007), *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa.
- WSJP = *Wielki słownik języka polskiego*, www.wsjp.pl.

Sensory metaphors in Polish phraseology

Summary

The senses are the basic cognitive tool of man. For this reason, the concepts describing the senses serve to represent other human activities metaphorically and metonymically. The article presents the use of names related to sensory perception in Polish phraseology. Names describing the sense of sight predominate, followed by terms related to hearing and touch. The use of taste and smell is very rare. Detailed analyses were carried out on the example of names related to the sense of touch. Phraseologisms often express synesthesia relationships by referring to more than one sense. Most often, however, the names used in phraseologisms describing the senses are used to describe other categories. For the names related to the sense of touch, the target ranges are mostly the human state, interpersonal relationships, and the determination of human characteristics. There are also single references to human behavior, valuing, and transience. It happens that phraseologisms without terms corresponding with the senses acquire meanings related to them.

Keywords: phraseology, phraseologism, sense, metaphor, metonymy, touch